

"ADIGE" ADI -SÖZCÜĞÜ- ÜZERİNE

Eylül 2025 BER HİKMET

Öncelikle, yaygın kullanılan sözcüklerin tatmin edici bir sözcük anlamının - analizinin- ortaya konmasının genellikle kolay olmadığını ifade etmek gerekir ki, "Adıge" sözcüğü de böyledir.

Bir sözcüğün kökeni ve ortaya çıkışı ile dildeki işleyişi ve farklılaşmasını tespit etmeye ilişkin bilimsel etkinlik "etimoloji" olarak bilinir. Türkçeye "kökenbilim" olarak çevrilmiş olan "etimoloji", dilde sesleri anlamsız olarak gören günümüzün dilbilimi bakımından –doğal olarak- "sözcük" ve "kök sözcük"le sınırlı bir etkinliğe sahiptir. Dilde sesi anlamsız görmesi bakımından, sözcüklerin ses anlamsal kurgusu, günümüz "dilbilim"inin ve onun alt disiplini olan "etimoloji"nin etkinlik alanı dışındadır.

Bu durumda, ses anlamsal bir dil olan Adıgece için "etimoloji"nin kısıtlı bir bölgede –Adıgecenin ses anlamsal olmayan küçük bir bölgesinde- geçerli bir etkinlik olabileceğini de ifade etmek gerekir.

Ancak, günümüzün "dilbilim" ve onun "etimoloji" disiplininin de ifade ettiğimiz etkisi ile birlikte, konuşma dilinin de sözcüklerden oluşması bakımından, sözcük kökenine ilişkin her etkinlikte öncelikle "etimoloji"nin kendini dayatacağı açıktır ki, ses anlamsal bir dilde de bu böyledir. O halde, ses anlamsal bir dil olan Adıgecenin bir sözcüğü olarak "Adıge" sözcüğüne ilişkin ilk girişim de "etimoloji"den gelir.

Bu durumda, "Adıge" sözcüğüne ilişkin anlamı öncelikle "etimolojik" yaklaşımla aramak, sonrasında da "ses anlamsal"lığında aramak uygundur.

*

O halde, "Adıge" sözcüğüne de öncelikle etimolojik açıdan yaklaşalım ve sözcüğün kurgusunda temel olabileceğini değerlendirebileceğimiz alt sözcükler ile düşünce ve olguları keşfetmeye çalışalım.

Etimolojik yaklaşımla "Adıge (Адыгэ)" sözcüğünü öncelikle kadim bir soyun -kavmin- anıldığı "Ad (Ад)" ile onu izleyen "ge (гэ)" unsurunun ("r" sesi Türkçe "g" ile "ğ" arası bir ötüme sahiptir) birleşimi olan bir "bileşik sözcük" olarak okumak mümkündür. Bu okumanın -bir "ses sözcük" olarak "гэ"nin anlamında- bize "Ad" kavmine ilişkin bir genetik bağın ifadesini verdiği söylenebilir: «"Ад-гэ" → "Адыгэ" ("Ad" tohumu/soyu)».

Bu sözcük bu haliyle daha yaygındır ve bu telaffuzla Kabardey şivesine/diyalektine ilişkindir. Adıgecenin başka şive ve diyalektlerinde bu sözcüğün farklı telaffuzları da mevcuttur ki, bunların doğru okunması için Adıgece yazıp, Türkçe yaklaşık okunmalarını da paranteze alalım: «Адыгэ (Adıge); Адыгъэ (Adıge)».

Bu versiyonlardan biri olan "Адыгъэ (Adıge)" sözcüğünün etimolojik olarak bir kabile adı olarak "Ад (Ad)" sözcüğü ile "kılgı; hatmetme; çağırma" anlamlarını birlikte ifade eden "гъэ (ge)"nin ("гъ" sesi Türkçedeki "g" sesiyle aynı ötümdedir) birleşimiyle ortaya çıkan bir "bileşik sözcük" olduğu

söylenabilir ki, bu durumda "Адыгъэ (Adıge)" sözcüğünün "Ad" kavmiyle "kılgısal" bağın ve/veya "Ad" kavmiyle "çağrılma" durumunun ifadesi olarak okunması mümkündür.

Diğer bir ifade biçimi olan "Адыгъэ (Adıge)" sözcüğü ise bir kabile adı olan "Ад (Ad)" sözcüğü ile "eyleme" anlamını ifade eden "гъэ (ge)"nin ("гъ" sesi Türkçedeki "ğ" sesiyle aynı ötümdedir) birleşimidir ki, bu da etimolojik olarak "Ad" kavmini "eyleme" ve/veya "Ad'lık" olarak okunabilir.

Konu ettiğimiz bu okumalar "Adıge" adının "Ad" kavmine ilişkiliğini nüanslarla ifade eden etimolojik okumalardır. Ancak, bu sözcüklerin versiyonlarını oluşturan son eklerin ses birimleri olarak ortaya çıkışlarının "гъ, г, гъ" şeklinde bir sıradüzenine sahip olduğu söylenbilse de, bu sözcük versiyonlarının (Адыгъэ, Адыгэ, Адыгъэ) herhangi birini başat veya temel almak -öncelemek- mümkün görünmemektedir.

*

Bunların dışında, bir başka etimolojik okuma da bu en son konu ettiğimiz "Adıge (Адыгъэ)" adının güneş (дыгъэ) ile ilişkiliğinde mümkün gibi durmaktadır. Bu okuma, güneş sistemindeki tüm varolanların varolma kaynağının güneş olmasını ve yaşamın da (гъашлэ) güneşin (дыгъэ) eylemiyle (гъэ) vücut (шлэ) bulmasını temel alan bir etimolojik okumadır.

Bununla birlikte, neredeyse tüm dillerde -ve söylencelerinde- insanların "güneşin çocukları" olarak nitelenmesi söz konusudur ki, bunun bir örneğinin Adıgece'de (дыгъэм и бынхэр) Adıgeler için de bulunmasını temel alan bir etimolojik okuma mümkündür. Bu ifadeden olarak, "Адыгъэ" sözcüğünü "а-дыгъэ" olarak analiz edersek, uzağı ifade eden "а" ile ona ilişkiliğiyle onu izleyen "güneş (дыгъэ)" sözcüğünün birleşimiyle oluşmuş bir ad olarak, "çok uzak zamanlarda güneşten gelen" veya "güneşle ilişkili olagelen" olarak "güneşin çocukları" anlamıyla etimolojik okunmasının mümkün olduğu söylenbilir.

Böyle olması halinde, "güneş" temelli ifade olan "Адыгъэ" sözcüğünün diğer versiyonlara öncel ve temel olduğu anlaşılır ki, bu sözcüğün zamanla değişimiyle "Адыгэ" ve "Адыгъэ" sözcüklerinin şive ve diyalektlerde oluştuğu ifade edilebilir. Ancak, "Adıge" sözcüğünün bu "güneş" temelli etimolojik okumasının "Ad" kavmine ilişkin olan bir önceki etimolojik okumaya göre daha spekülatif ve olasılığı daha düşük bir okuma olduğu da ifade edilebilir.

*

"Adıge" sözcüğüne ilişkin gerçekleştirdiğimiz bu iki etimolojik okumada konu edilenler tamamen Adıgecede ortaya çıkmış sözcükler olup, bu okumaların -aynı zamanda- Adıgece ses anlamsal işleyişini de temeline alan okumalar olduğu da açıktır. O halde, konu ettiğimiz "Adıge" sözcüğünün doğrudan Adıgecenin kendi ses anlamsal işleyişinde oluştuğuna ilişkin okumaları da görmek gerekir.

Bu ifadelerden sonra, bu sözcüklerin ses anlamsal okumalarına geçmek uygundur. Bunun için de, bu sözcüklerde bulunan seslerin ortaya çıkış ve anlamları ile birbirleriyle ilişkilerine kısaca değinmek gerekir.

Öncelikle sözcük versiyonlarının oluşmasına neden olan seslere değinelim. Bu sesler içerisinde ilk ortaya çıkan ses bir gırtlak sesi olan "гъэ" sesidir; onu izleyerek dilin orta gerisinde ortaya çıkan ses de "г" sesidir; bunu izleyerek dilin orta ileri bölgesinde ortaya çıkmış olan ses de "гъ" sesidir. Bu sesler, ifade ettiğimiz bu ortaya çıkışlarına ve -bunlara uygun olarak da- ötümlerine göre aralarında nüanslar bulunan bir "ses anlamsal öbek" oluştururlar.

Bu seslerin -yurarıda da kısmen değinilmiş olan- ses niteliklerini ve anlamlarını Türkçe vermek gerekirse, şunlar ifade edilebilir «Türkçedeki "ğ" sesiyle aynı ötüme sahip olup, bu "ses anlamsal öbek"te ilk ortaya çıkan "гъ" sesi, "гъэ" olarak "başına geldiği sözcük anlamını "eylettiren", sonuna geldiği sözcük anlamının da "eylenmesi"ni sağlayan bir ses anlama sahiptir. Türkçedeki "g" ile "ğ" sesi arasında bir ötüme sahip olan "г" sesi "eyleme ve kılgi" hazırlığını ve potansiyelini ifade eden bir ses anlama sahiptir. Bu "ses anlamsal öbek"te üçüncü adımda ortaya çıkan ve Türkçedeki "g" sesiyle aynı ötüme sahip olan "гъ" sesi "kılgi" ifade eden bir ses anlama sahiptir». – Bu "ses anlamsal öbeği"nin bir üyesi de bu sonuncu ses olan "гъ (g)" sonrasında dilin ön orta bölgesinde ötüme kavuşan "дж" sesidir ki, Türkçedeki "c" sesiyle aynı ötüme sahip olan bu ses bugün Kabardey alfabesinde yer almayan "гъ" sesi yerine –onun anlamını da ikame etmiş olarak- kullanılan bir ses anlama sahiptir.

Konumuz bakımından bu seslerin dışında ortaya çıkışını ve anlamını kavramamız gereken bir ses ünlü "a" sesidir ki, yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, mesafe ve zaman bakımından uzağın ifadesi olarak, şimdide bulunmamayı ve fonksiyonel olmamayı ifade eden bir ses anlama sahiptir. Zaman bakımından da en çok da geçmişin -geri dönülmezliğin- ifadesidir. Bu ifadelerden olarak "a" sesi, fonksiyonel ötelenim ve zaman ifade eden birim "э" sesinin çoğulunu -ve geçmişini- ifade eden bir sestir. O halde, "a" sesi de, şimdi ve fonksiyonelliğin ifadesi olan "э" sesiyle başlayıp, bu "э" sesinin kısıtı – limitasyonu- olan "лэ" sesini de içine alan bir "ünlü ses anlamsal öbeği"nin üyesidir.

Konumuz olan "Адыгэ" ve versiyonları olan "Адыгъэ, Адыгъэ" sözcüklerinin kurgusunda yer bulan bir diğer ses de "д" sesidir ki, "birliği, gücü, gücül olanı - her şeyi, kapsamayı, yer ve mekanı, boşluğu" ifade edebilen geniş anlamsal marja sahip bir sestir. "Д" sesi de bir "ses anlamsal öbek" üyesidir ki, dışa taşmayı ve aşkınlığı ifade eden "г" sesiyle ve içe nüfuz etmeyi ve çoğalmayı mümkün kılan bir anlama sahip olan "гл" sesiyle birlikte aynı "ses anlamsal öbeği" oluşturur.

O halde, bu sesler temelinde "Адыгэ" sözcüğünün ses anlamsal kurgusuna bakabiliriz.

"Адыгэ" sözcüğü ünlü "a" (uzağın ifadesi) sesiyle başlayıp, onu "д" sesi izlemekle -daha sözcüğün başında- "uzak" bir "mekan ve birlik" ifade edilmiştir (ад).

Bu haliyle sonuna "э" sesi alarak başlıbaşına uzağı ifade eden bir "sözcük" de ortaya çıkar (адэ). – Burada açıklama getirmek gerekirse, "э" sesi fonksiyonel bir sestir ve bir ses anlama da sahip değildir; o, fonksiyonel ötelenim ve zaman ifade eden bir ünlü ses olarak, sonuna geldiği sözcük anlamını da zamansal kılar. Bu ifadeden olarak, "адэ" sözcüğü kendi anlamını zaten "ад"da bulmuştur.

Uzağın bu ifadesi ve sözcüğü (ад/адэ) temelinde oluşan başka sözcükleri de burada ifade edelim: «"uzaklara (а) ait (ей) olan yer/şey (д)" bir "öteki" olarak "адрей" sözcüğünde ifade bulur; bir "адрей" olarak da nitelenebilecek "yer (ш)" de "öte geçe" anlamında "адрыш" sözcüğüyle ifade edilir».

Ama, bu sözcüklere de temel olan "адэ" sözcüğü -aynı zamanda-kendisinden gelinen ve aidiyet ilişkisi bulunulan bir gücü/birliği de ifade edebilmesi bakımından, atasoy –baba yanlı- akrabalığın ve bu tür akraba kişilerin de ifadesinde kendisini gösteren bir sözcüktür: «адэ (baba); дадэ (dede); адэш (baba tarafı akraba)».

Bu açıklamalardan sonra, "Адыгэ" sözcüğünün ses anlamsal okumasına dönersek, "uzak" bir "mekan ve birlik" ifade eden "ад"ı izleyen "гэ, гьэ, гъэ" seslerinin anlamlarının ilişkili bulunduğu şey bu uzak birliktir (ад). Bu ilişkililik -yukarıda da anlamlarını verdiğimiz gibi- "гэ, гьэ, гъэ" seslerinin anlamlarında nüanslarla verilir. Bu haliyle, "Адыгэ" sözcüğü, uzun geçmişe sahip bir tanınırlığın ve birliğin (ад) genetik aidiyetinin ve ilişkiliğinin (гъ/г/гъэ) ifadesi olarak ortaya çıkmış bir sözcüktür. – Yani, bir kavim adını (Ад) temel alan etimolojik okumak yerine, -bu okumayı da kapsayacak şekilde- uzak geçmişliğine ve kadimliğine (ад) ilişkiliğindeki ses anlamsal okuma.

*

Ses anlamsal kurgusuyla "ад" ile ilgili bunca ifade ve örneklerden sonra, "Адыгэ" sözcüğünün ortaya çıkışını "etimolojik" etkinliğe bırakarak "Ад" kavmine atfetmek veya "güneş"le ilişkilendirmek -sözcüklerinin genellikle ses anlamsal kurguya sahip olduğu- Adıgece açısından düşük bir olasılık gibi gözükmemektedir. Elbette Adıgecede etimolojik okumaya da gelecek sözcükler vardır; fakat, ses anlamsal okuma temeldir. Yukarıda verdiğimiz anlatımlardan da izlenebileceği gibi, "Адыгэ" sözcüğünün en iyi açıklamasının onun ses anlamsal kurgusu olduğunu ifade etmek gerekir.